

Stanisław Grykień

Uniwersytet Wrocławski

ROLNICTWO EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W OKRESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ GOSPODARKI

1. Wstęp

Prezentowane analizy przekształceń rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej obejmują grupę krajów postsocjalistycznych położonych między Odram na zachodzie a Rosją europejską po Ural na wschodzie oraz najdalej na południe wysuniętą Albanią. Stanowią one zwartą grupę następujących państw (w porządku alfabetycznym): Albanii, Białorusi, Bośni i Hercegowiny, Bułgarii, Chorwacji, Republiki Czeskiej, Estonii, Jugosławii, Litwy, Łotwy, Macedonii, Mołdawii, Polski, Rosji (europejskiej), Rumunii, Słowacji, Słowenii, Ukrainy i Węgier.

Najnowsze zmiany w Europie, wiążące się z upadkiem systemu komunistycznego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych minionego wieku, krańcowo zmieniły obraz kontynentu na wielu płaszczyznach. Uzależnione od ZSRR od 1945 r., państwa środkowoeuropejskie odzyskały pełnię suwerenności, a w 1991 r. rozpadł się Związek Radziecki. Dotychczasowe republiki radzieckie w Europie – Białoruś, Mołdawia i Ukraina – po ogłoszeniu niepodległości weszły razem z Rosją w skład luźnej Wspólnoty Niepodległych Państw, poza którą pozostały suwerenne Estonia, Litwa i Łotwa. W końcu 1989 r. Niemiecka Republika Demokratyczna została włączona do Republiki Federalnej Niemiec, której stolicą proklamowano zjednoczony Berlin. W 1991 r. w wyniku rozpadu federacji Jugosławii powstało pięć państw: Bośnia z Hercegowiną, Chorwacja, Macedonia, Słowenia i Jugosławia, złożona z Serbii i Czarnogóry. W 1993 r. Czechosłowacja podzieliła się na Czechy i Słowację [Kostrubiec, Łoboda 1997].

Zmianom geopolitycznym w Europie Środkowo-Wschodniej towarzyszyła transformacja ustrojowa na płaszczyznach politycznej, ekonomicznej i społecznej. W odniesieniu do gospodarki najistotniejsze było przejście od systemu nakazowo-

-rozdzielczego do gospodarki wolnorynkowej. Opisanym wcześniej tendencjom dezintegracji politycznej towarzyszyły działania zmierzające do integracji ekonomicznej Europy. Ich zwieńczeniem było przyjęcie w 2004 r. do Unii Europejskiej dziesięciu nowych państw, w tym Polski.

Proces transformacji ustrojowej rozpoczęty w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w 1989 r. był trzecią w XX w. wielką transformacją struktur rolnictwa. W pierwszej połowie wieku, do lat czterdziestych, mieliśmy do czynienia z reformami rolnymi odwołującymi się do upowszechnianego w Europie Zachodniej duńskiego modelu rolnictwa. Przekształcenia agrarne polegały na rozdzielaniu ziemi między chłopów i tworzeniu zrębów rodzinnego systemu gospodarowania w rolnictwie. Proces ten został zahamowany przez II wojnę światową i był kończony w latach czterdziestych przez nowe, komunistyczne bądź znajdujące się pod kontrolą komunistów rządy, które przejęły władzę w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W połowie wieku trajektoria ewolucji agrarnej wsi europejskiej została skorygowana przez proces kolektywizacji. Po reformach w okresie międzywojennym, po komunistycznej kolektywizacji, nastąpił nowy trzeci etap zmiany stosunków własnościowych – dekollektywizacja, związana z reprivatyzacją, restytucją i prywatyzacją. Przebieg reform agrarnych w krajach postkomunistycznych był zróżnicowany, jednakowe natomiast były przesłanki transformacji rolnictwa, uwarunkowane ekonomicznie, społecznie, ale głównie politycznie [Zgliński 2000].

W krajach powstałych w wyniku rozpadu Jugosławii oraz w Polsce sektor uspołeczniony nie miał zasadniczego znaczenia w strukturach rolnictwa. W pozostałych krajach regionu kolektywizacją objęte było całe lub prawie całe rolnictwo. W poszczególnych państwach zróżnicowany był udział rolnictwa w dochodzie narodowym oraz w zatrudnieniu. Różny był też okres trwania gospodarstw kolektywnych – od przeszło 40 lat w krajach Europy Środkowej, byłych republikach bałtyckich, części Białorusi i Ukrainy, do 60-70 lat w Rosji, części Białorusi i Ukrainy.

2. Efekty restrukturyzacji rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej

Proces transformacji rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej miał w założeniu doprowadzić do osiągnięcia kilku najistotniejszych celów [Grykień 2001]:

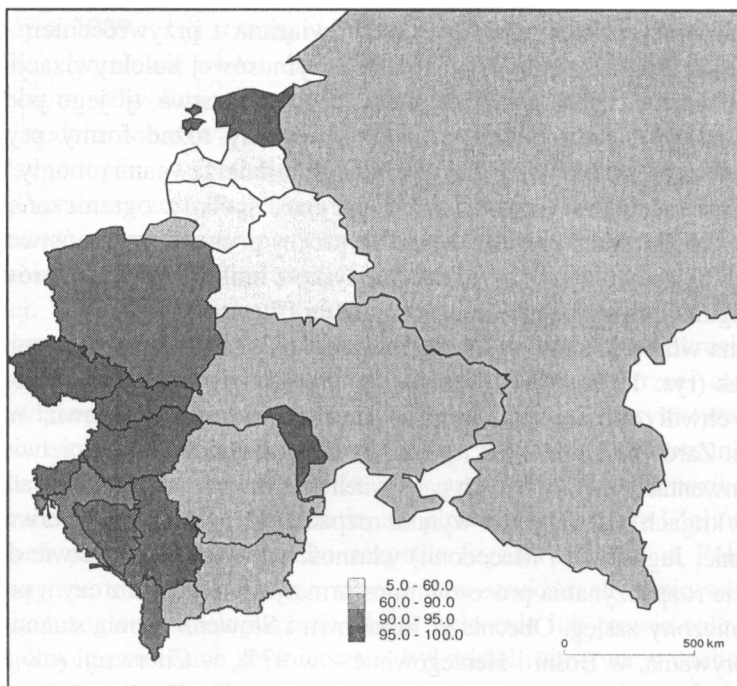
- prywatyzacji środków produkcji w rolnictwie;
- zadośćuczynienia ofiarom przymusowej kolektywizacji rolnictwa i ich spadkobiercom;
- wprowadzenia zasad gospodarki wolnorynkowej;
- restrukturyzacji kolektywnych, wielkoobszarowych gospodarstw rolnych;
- rozwoju indywidualnych gospodarstw rolnych;
- poprawy efektywności rolnictwa.

Prywatyzacja środków produkcji w rolnictwie. W większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej istotna większość środków produkcji w rolnictwie sektora państwowego została przewidziana do prywatyzacji, w celu zwiększenia w społeczeństwie roli własności i działalności prywatnej. Proces ten mógł przebiegać w oparciu o reprivatyzację lub prywatyzację majątku, wcześniej nie stanowiącego własności prywatnej. Reprivatyzacja była związana z przywróceniem praw własności osobom poszkodowanym w wyniku przymusowej kolektywizacji. Prywatyzacja wiązała się z reguły z restrukturyzacją gospodarstwa, tj. jego podziałem na mniejsze funkcjonalne części. Dopuszczone zostały różne formy prywatyzacji: dzierżawa, leasing, sprzedaż. Właścicielami (lub dzierżawcami) mogły być osoby zarówno fizyczne, jak i prawne: spółki akcyjne, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, spółki pracownicze. Wszędzie proces prywatyzacji państwowego sektora rolnego był powolny, co wynikało nie tylko z braku kapitału, ale również z nie zawsze uregulowanych kwestii własności ziemi [Turnock 1998].

Prywatna własność ziemi w Europie Środkowo-Wschodniej ma obecnie zróżnicowany zakres (rys. 1). Najlepsze rezultaty w prywatyzowaniu użytków rolnych osiągnięto do chwili obecnej w Albanii, Czechach, Estonii, Mołdawii, na Słowacji i Węgrzech. Zarówno ziemia, jak i pozostałe środki produkcji w rolnictwie (budynki, maszyny, inwentarz) zostały w tych państwach sprywatyzowane prawie całkowicie. W Polsce oraz krajach powstałych w wyniku rozpadu SFRJ (Słowenii, Chorwacji, Bośni i Hercegowinie, Jugosławii i Macedonii) własność prywatna w rolnictwie dominowała w momencie rozpoczynania procesów transformacji, w związku z czym prywatyzacja miała ograniczony zasięg. Obecnie w Jugosławii i Słowenii ziemia stanowi w całości własność prywatną, w Bośni i Hercegowinie – w 97%, w Chorwacji – w 80,4%, a w Macedonii przeszło 75%. W Polsce wskaźnik ten wzrósł do 92,2% w 2001 r. Duże trudności napotyka natomiast wprowadzanie zmian własnościowych w rolnictwie Bułgarii, Litwy, Łotwy, Rosji, Rumunii i Ukrainy. W Bułgarii i Rumunii jest to związane z trudnościami w przeprowadzaniu restytucji, a w pozostałych krajach wynika z niechęci pracowników gospodarstw kolektywnych do podejmowania ryzyka prowadzenia prywatnej działalności. W państwach tych prywatne użytki rolne stanowiły odpowiednio: w Bułgarii 62%, w Rosji 62%, w Rumunii 70,5%, na Litwie 48,2%, Łotwie 38,4%, i na Ukrainie 70,5%. Na Białorusi całkowicie zrezygnowano z prywatyzacji ziemi.

Zadośćuczynienie dla ofiar przymusowej kolektywizacji rolnictwa i ich spadkobierców. W większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej zadośćuczynienie poszkodowanym w czasie przymusowego uspołdzielczania wsi uznano za przejaw sprawiedliwości dziejowej. Z procesem tym wiąże się pojęcie reprivatyzacji, czyli przekazywania byłym właścicielom lub ich spadkobiercom tytułów własności ziem, które zostało upaństwowione. W razie odtworzenia gospodarstwa w jego pierwotnych granicach mamy do czynienia ze zjawiskiem restytucji. Gdy z różnych przyczyn odzyskanie wcześniejszego majątku w jego granicach przed kolektywizacją okazało się niemożliwe, następowało odszkodowanie. Mogło ono polegać na

przyznaniu ziemi o równoważnej wartości w innym miejscu, przekazaniu udziałów w prywatyzowanych gospodarstwach kolektywnych bądź na odszkodowaniu finansowym. Zasady reprivatyzacji, szczegółowo określone ustawami, różnią się procedurami stosowanymi w poszczególnych krajach regionu [Agricultural..., 1997].

Rys. 1. Własność prywatna w powierzchni użytków rolnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na początku wieku (%)

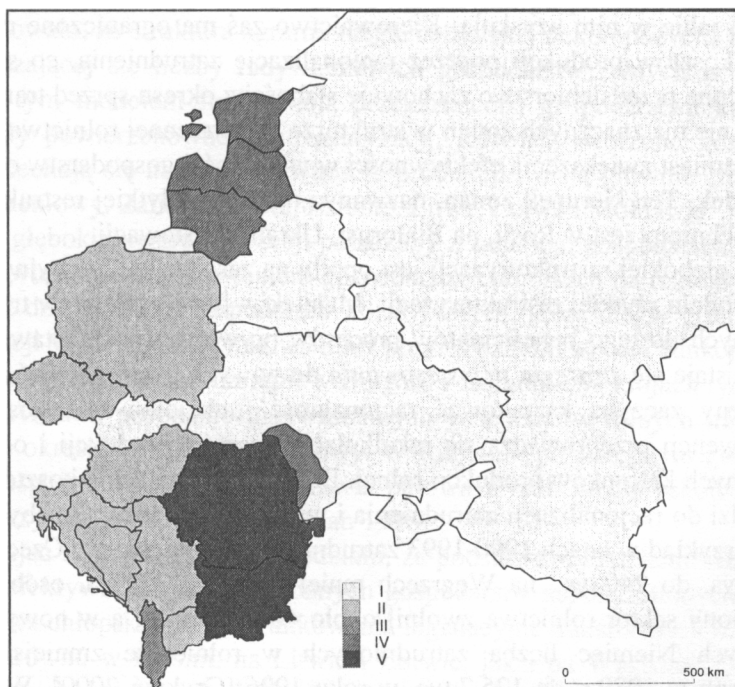
Źródło: opracowanie własne na podstawie: FAOSTAT database, 2003.

W zależności od przyjętego stanowiska w kwestii reprivatyzacji można podzielić państwa Europy Środkowo-Wschodniej na trzy grupy. Pierwszą, najliczniejszą stanowią te, które uznały zasadę restytucji i odszkodowań (pod określonymi warunkami). Należą do nich: Albania, Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, nowe kraje związkowe Niemiec, Rumunia, Słowacja i Węgry. W wyniku tego procesu w wielu państwach nastąpiło znaczne oddzielenie własności środków produkcji od pracujących w rolnictwie, gdyż dużą część beneficjentów reprivatyzacji stanowią mieszkańcy miast, emeryci i renciści. Dotyczy to w szczególności Czech, Słowacji i Węgier.

Druga grupa obejmuje kraje, w których odrzucono zasadę restytucji i odszkodowań. Są to: Białoruś, Mołdawia, Rosja i Ukraina. Uznano, iż długi okres kolektywizacji w rolnictwie całkowicie zatarł ślady dawnej własności.

Trzecią grupę stanowią państwa, w których kolektywizacji zaniechano. Wskutek tego proces uspołeczniania ziemi w nich się nie odbył, nie było więc potrzeby wdrażania procedury restytucji. Kraje te to: Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Jugosławia, Macedonia, Polska i Słowenia.

Restrukturyzacja kolektywnych, wielkoobszarowych gospodarstw rolnych. Na podstawie analizy efektywności przekształconych gospodarstw kolektywnych oraz intensywności rozwoju indywidualnych gospodarstw rolnych autor proponuje klasyfikację państw Europy Środkowo-Wschodniej według kierunków zmian w rolnictwie. Wyróżnionych zostało pięć kierunków zmian: model płytkiej restrukturyzacji, model głębokiej restrukturyzacji, model zaniku gospodarstw kolektywnych, model głębokiej restrukturyzacji połączonej z zanikiem gospodarstw kolektywnych oraz model płytkiej restrukturyzacji połączonej z zanikiem gospodarstw kolektywnych (rys. 2).

Rys. 2. Modele restrukturyzacji gospodarstw kolektywnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej:
 I – model płytkiej restrukturyzacji; II – model głębokiej restrukturyzacji; III – model zaniku gospodarstw kolektywnych; IV – model płytkiej restrukturyzacji i zaniku gospodarstw kolektywnych;
 V – model głębokiej restrukturyzacji i zaniku gospodarstw kolektywnych

Źródło: opracowanie własne.

Najprostszy kierunek zmian w gospodarstwach uspołecznionych wiąże się z podziałem majątku w formie udziałów i ich dystrybucją między uprawnionych, którzy pozostawiają je w dotychczasowym gospodarstwie. Jego nazwa ulega zmianie (z reguły na spółkę lub towarzystwo akcyjne różnego typu), majątek zmienia formalnie właścicieli, jednak funkcjonuje ono w dalszym ciągu podobnie jak przed restrukturyzacją. Posiadanie udziałów, akcji przez pracowników powinno motywować ich do zwiększania efektywności produkcji w celu uzyskania wyższej dywidendy, ale nic takiego się nie obserwuje. Kontynuują oni pracę za określone pensje, często pod zarządem tego samego kierownictwa co we wcześniejszych latach.

Przedstawiona powyżej sytuacja wiąże się ze *strategią przetrwania* [Halamska 1998]. Pracownicy-udziałowcy nie wycofują swojego majątku, w tym ziemi, w celu utworzenia własnego gospodarstwa, w obawie przed niepowodzeniem całego przedsięwzięcia. Wolą zachować bezpieczne miejsce pracy, pomimo często niskich dochodów, jakie w nim uzyskują. Kierownictwo zaś ma ograniczone możliwości obniżenia kosztów produkcji poprzez racjonalizację zatrudnienia, co sprawia, że przekształcone przedsiębiorstwo zachowuje słabości z okresu sprzed transformacji. W efekcie nie ma znacznych zmian w strukturze przestrzennej rolnictwa, w zatrudnieniu, a zamiast zwiększenia efektywności w większości gospodarstw odnotowuje się jej spadek. Ten kierunek zmian, nazwany „modelem płytkiej restrukturyzacji”, rozpowszechniony jest w Rosji, na Białorusi, Ukrainie i Słowacji.

Model głębokiej restrukturyzacji jest oparty na zasadach legislacyjnych podobnych do modelu płytkiej restrukturyzacji. Majątek w formie udziałów trafia w ręce uprawnionych do tego beneficjentów procesów prywatyzacji. Podstawowym jednak celem staje się *strategia przystosowania* do nowych uwarunkowań. Rachunek ekonomiczny zaczyna kształtować racjonalność funkcjonowania gospodarstwa. W konsekwencji przeprowadza się rekalkulację kosztów produkcji i odchodzi od nierentownych kierunków produkcji rolnej. Dążenie do obniżenia kosztów produkcji prowadzi do racjonalizacji zatrudnienia i wiąże się z redukcją liczby pracowników. Na przykład w latach 1990-1993 zatrudnienie w rolnictwie w Czechach spadło z 531 tys. do 240 tys., na Węgrzech mniej więcej o 300 tys. osób, w Polsce uspołeczniony sektor rolnictwa zwolnił około 400 tys. osób, a w nowych krajach związkowych Niemiec liczba zatrudnionych w rolnictwie zmniejszyła się z 850 tys. osób w 1989 r. do 125,7 tys. w roku 1996 [Grykień 2000]. W efekcie w porównaniu z modelem płytkiej restrukturyzacji odnotowywany jest mniejszy spadek produkcji rolnej przy poprawie wydajności pracy. Następuje jednak znaczna redukcja zatrudnienia, prowadząca do wzrostu bezrobocia na obszarach wiejskich. Podobny przebieg ma rozwój gospodarstw indywidualnych, również niewielki. Są to jednak zazwyczaj efektywne gospodarstwa rodzinne, a nie gospodarstwa o charakterze socjalnym, nastawione na samozaopatrzenie ludności.

Kraje, w których przekształcenia w rolnictwie opisuje model głębokiej restrukturyzacji, to Czechy, Węgry i nowe kraje związkowe Niemiec. Należy zaliczyć do nich

również Polskę i kraje powstałe w wyniku rozpadu SFRJ, jednak skala procesu była w nich ograniczona ze względu na mały udział własności uspołecznionej w rolnictwie.

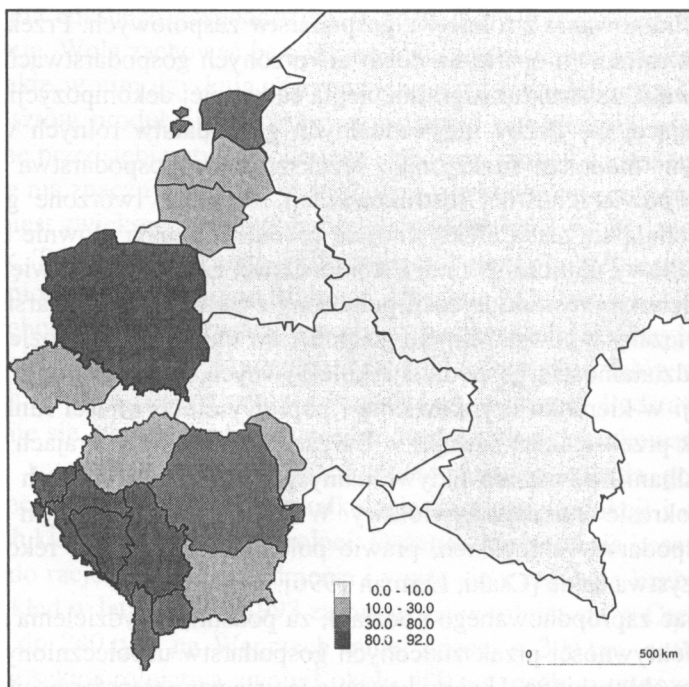
Model zaniku gospodarstw kolektywnych wiąże się z rozwiązaniem gospodarstwa kolektywnego i całkowitą zmianą starej struktury agrarnej. Osoby uprawnione do majątku spółdzielczego wycofują go, a na wydzielonej ziemi tworzą indywidualne gospodarstwa rolne. W konsekwencji w miejscu wielkoobszarowego gospodarstwa kolektywnego powstaje duża liczba często niewielkich gospodarstw chłopskich. Całkowity zanik gospodarstw kolektywnych nastąpił jedynie w Albanii, natomiast w innych państwach regionu miał on zróżnicowane natężenie.

Model płytkiej restrukturyzacji połączony z zanikiem gospodarstw kolektywnych. W krajach opisanych tym oraz następnym modelem nastąpiło na dużych obszarach wyeliminowanie z rolnictwa gospodarstw zespołowych. Przekształcone na tych terenach rolnictwo oparto na nowo utworzonych gospodarstwach chłopskich, co spowodowało, że struktura agrarna uległa całkowitej dekompozycji. Obok istotnie zwiększającej się liczby indywidualnych gospodarstw rolnych w państwach opisanych tym modelem funkcjonują przekształcone gospodarstwa kolektywne, które uległy powierzchownej restrukturyzacji. Również tworzone gospodarstwa chłopskie cechują się niską efektywnością produkcji i mają głównie charakter samozaopatrzeniowy. Zaliczamy tutaj Estonię, Litwę, Łotwę i Mołdawię.

Model głębokiej restrukturyzacji połączony z zanikiem gospodarstw kolektywnych jest związany z powstawaniem gospodarstw chłopskich na rozległych obszarach oraz z działalnością gospodarstw kolektywnych, które uległy gruntownej restrukturyzacji w kierunku urynkowania i poprawy efektywności funkcjonowania. Ten kierunek przekształceń nastąpił w Bułgarii i Rumunii. W krajach tych, podobnie jak w Albanii, powstanie indywidualnych gospodarstw rolnych miało w początkowym okresie charakter żywiolowy. W Rumunii, po wstępnym gwałtownym rozwoju gospodarstw chłopskich, prawie połowa z nich uległa rekonsolidacji w różne towarzystwa rolne [Csaki, Lerman 1996].

Dokonując zaproponowanego podziału, za podstawę wydzielenia autor przyjął zmiany w efektywności przekształconych gospodarstw uspołecznionych oraz rozwój rolnictwa chłopskiego. Uwarunkowania legislacyjne transformacji rolnictwa są zbliżone zarówno w Estonii, na Litwie i Łotwie, jak i na Węgrzech czy w Czechach. Efekty końcowe jednak bardzo się różnią. Jest to wynikiem odmiennych strategii przekształceń – strategii przetrwania bądź strategii przystosowania. Strategia przetrwania zdominowała transformację rolnictwa w krajach powstałych w wyniku rozpadu ZSRR. Wskazuje to na bardzo silny zanik ducha przedsiębiorczości wśród ich mieszkańców oraz rolę barier mentalnych w procesie transformacji ustrojowej. Kraje, które dokonały „głębokiej” restrukturyzacji gospodarstw kolektywnych, przystosowując się do nowych uwarunkowań otoczenia rolnictwa, poniosły wysokie koszty społeczne, związane głównie ze wzrostem bezrobocia na obszarach wiejskich. Stworzyły one jednak przesłanki dla rozwoju rolnictwa w przyszłości.

Rozwój indywidualnych gospodarstw rolnych. O ile procesy prywatyzacji w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej są daleko zawansowane, o tyle rozwój indywidualnych gospodarstw rolnych jest słabszy, niż pierwotnie zakładano (rys. 3). Dominują one w rolnictwie w Polsce, gdzie obejmują 84,6% użytków rolnych, oraz w krajach powstałych w wyniku rozpadu SFRJ (Bośnia i Hercegowina 97%; Słowenia 92%; Chorwacja 80,4%, Jugosławia 80%; Macedonia 75%), jednak podobna sytuacja była przed transformacją. Znaczny rozwój gospodarstw chłopskich nastąpił w latach dziewięćdziesiątych jedynie w Albanii, gdzie obejmują 75% użytków rolnych, oraz w Estonii (40%) i Mołdawii (27,6%). W Bułgarii, Rosji, na Litwie, Łotwie, Słowacji i Ukrainie ich udział w użytkowaniu gruntów rolniczych nie przekracza jednej piątej.

Rys. 3. Udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na początku wieku (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *FAOSTAT database*, 2003.

W Rosji i na Ukrainie zdecydowano się nadać pracownikom sektora upaństwowionego (kołchozów i sowchozów) tzw. kolektywne tytuły własności ziemi, dające im prawo udziału we wspólnej własności. Mogą oni również tworzyć indywidualne gospodarstwa rolne, jednak ze względu na niechęć do gospodarowania na własne ryzyko, zwłaszcza wobec trudności z techniczno-materialnym zabezpieczeniem

niem produkcji, brakiem tanich kredytów oraz wysokimi cenami środków produkcji, ich rozwój jest niewielki. W Rosji gospodarstwa indywidualne zajmują 5,3% użytkowników rolnych, a na Ukrainie 6,2%.

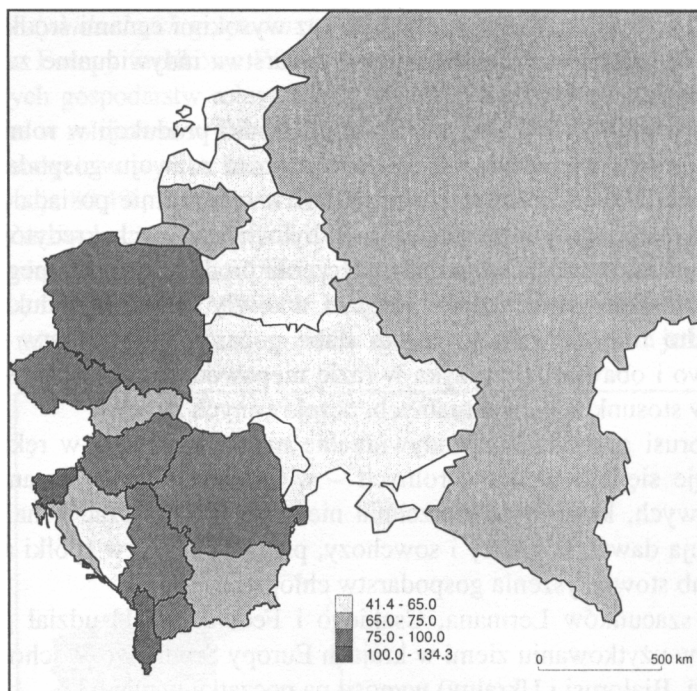
W Bułgarii, na Litwie, Łotwie i Słowacji środki produkcji w rolnictwie przeszły w ręce prywatne, jednak nie spowodowało to rozwoju gospodarstw chłopskich. Pracownicy uspołecznionych gospodarstw rolnych nie posiadali umiejętności indywidualnego gospodarowania, brak było korzystnych kredytów, niezbędnych do techniczno-materialnego zabezpieczenia produkcji, związanego z budową obiektów gospodarczych i zakupem maszyn, a koszty środków produkcji były wysokie. Ponadto rolnicy wskazywali na słabe poparcie gospodarstw prywatnych przez państwo i obawiali się ryzyka w razie niepowodzenia przedsięwzięcia, zbyt wysokiego w stosunku do ewentualnych, oczekiwanych zysków.

Na Białorusi gospodarstwa indywidualne nie występują, a w rękach prywatnych znajduje się 5% użytkowników rolnych – w formie sprywatyzowanych działek przyzagrodowych, których powierzchnia nie może przekraczać 1 ha. Większość ziemi użytkują dawne kołchozy i sowchozy, przekształcone w spółki akcyjne pracowników lub stowarzyszenia gospodarstw chłopskich.

Według szacunków Lermana, Csakiego i Federa [2001] udział gospodarstw prywatnych w użytkowaniu ziemi w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (z wyjątkiem Rosji, Białorusi i Ukrainy) wynosił na początku wieku 63%.

Poprawa wyników produkcyjnych rolnictwa. Rolnictwo krajów Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie lat osiemdziesiątych zaczęło przeżywać silny kryzys. Jego podstawowym symptomem był ogólny spadek produkcji rolnej. Proces restrukturyzacji miał odwrócić te niekorzystne tendencje, doprowadzić do wzrostu efektywności rolnictwa i dodatniej dynamiki produkcji. Jeżeli przyjrzymy się zmianom produkcji rolnej w okresie transformacji systemowej, to zauważymy, że założenie to nie zostało zrealizowane. Analiza dotyczy całkowitej produkcji rolnej w roku 2002 odniesionej do uśrednionej wartości za lata 1989-1991. Jedynie w dwóch krajach regionu – Albanii i Słowenii – produkcja rolna na początku bieżącego stulecia przewyższała tę z początku lat dziewięćdziesiątych (rys. 4). Wyjątkowym spadkiem całkowitej produkcji rolnej charakteryzowały się były republiki bałtyckie. W Estonii obniżyła się ona aż o 58,6%, na Łotwie o 54,9% a na Litwie o 33,8%. Bardzo silne obniżenie produkcji zanotowano również w Mołdawii (o 46,4%) i na Ukrainie (o 46,5%), w których rolnictwo odgrywa tradycyjnie ważną rolę w gospodarce narodowej. W kilku państwach – Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Rosji, na Białorusi i Słowacji – produkcja rolna w 2002 r. nie osiągnęła nawet w 70% wyników z początku lat dziewięćdziesiątych. W Czechach i na Węgrzech nastąpiło obniżenie produkcji rolnej o jedną czwartą. Najniższe spadki produkcji (w granicach 20%) odnotowały Macedonia, Polska i Rumunia (tab. 1).

Najsilniejsze spadki całkowitej produkcji rolnej nastąpiły w większości państw regionu na początku lat dziewięćdziesiątych, czyli w okresie, w którym wdrażane

Rys. 4. Wartość całkowitej produkcji rolnictwa w 2002 r. w porównaniu z wartością średnią z lat 1989-1991

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *FAOSTAT database*, 2003.

były w życie założenia programów restrukturyzacyjnych rolnictwa. W niektórych krajach produkcja zmniejszyła się w tym czasie o prawie 30% i do chwili obecnej utrzymuje się na zbliżonym poziomie (Bułgaria, Czechy, Węgry), natomiast w wielu państwach następowało obniżanie produkcji przez całe lata dziewięćdziesiąte (Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Estonia, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Ukraina).

Przyczyny niezadowalającego wzrostu produkcji rolnictwa to zarzucenie (Białoruś) bądź powolne przeprowadzanie prywatyzacji (Bułgaria, Litwa, Łotwa, Rosja), płytką restrukturyzacją wielkoobszarowych gospodarstw kolektywnych (Ukraina, Mołdawia, Rosja, Estonia, Litwa, Łotwa, Słowacja), zbyt niski w stosunku do oczekiwań rozwój gospodarstw indywidualnych w większości krajów regionu, a z drugiej strony pogłębienie rozdrobnienia rolnictwa w następstwie żywiolowego przejmowania ziemi w Albanii, Macedonii oraz częściowo w Bułgarii i Rumunii. We wszystkich krajach regionu odnotowano ograniczenie subwencji dla rolnictwa oraz rozmontowanie funkcjonujących wcześniej mechanizmów polityki rolnej. Wprowadzenie reguł wolnego rynku spowodowało dezorganizację dotychczasowego systemu organizacyjnego obejmującego zaopatrzenie i zbył [Koester 1996].

Tabela 1. Zmiany produkcji całkowitej rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, 1989-1991 = 100

Kraj	1992	1994	1996	1998	2000	2002
Albania	89,6	110,9	128,0	122,8	129,6	134,3
Białoruś	82,8	65,5	65,0	65,6	58,9	63,9
Bośnia i Hercegowina	69,8	51,4	44,2	72,3	60,0	63,0
Bułgaria	87,4	69,9	62,8	67,9	65,9	70,0
Chorwacja	64,6	58,3	60,5	70,6	70,2	66,9
Czechy	89,2*	78,4	79,4	80,4	76,5	77,2
Estonia	72,6	55,6	46,6	40,6	39,8	41,4
Jugosławia	94,2	91,7	103,6	100,1	87,3	77,4
Litwa	93,4	63,7	67,0	65,2	63,6	66,2
Łotwa	96,6	59,4	46,6	46,0	40,6	45,1
Macedonia	102,4	91,1	92,2	97,5	95,8	84,4
Mołdawia	71,4	59,9	55,5	46,4	47,5	53,6
Polska	85,2	77,9	87,9	90,8	84,2	83,7
Rosja	87,7	70,8	67,5	58,4	63,7	68,2
Rumunia	79,5	98,4	97,2	89,3	78,6	84,9
Słowacja	89,2 ¹	79,7	76,7	78,3	60,8	68,1
Słowenia	77,0	97,3	102,7	102,7	99,3	101,5
Ukraina	74,0	58,8	52,4	47,5	50,3	53,5
Węgry	78,6	71,8	75,9	77,9	72,3	75,1

* Czechosłowacja.

Źródło: FAOSTAT database, 2003.

Niekorzystnie kształtowały się również warunki otoczenia rolnictwa związane z sytuacją na światowym rynku żywnościowym. Kryzys rosyjski, który był pokłosiem kryzysu z 1997 r. w Azji Południowo-Wschodniej, spowodował silne ograniczenie tego tradycyjnego dla wielu krajów regionu rynku zbytu [World... 1999]. Liberalizacja handlu artykułami żywnościowymi i otwarcie granic na tańsze produkty z Unii Europejskiej w pierwszym okresie transformacji utrudniły zbyt rodzimym producentom, a recesja w gospodarce światowej po 11 września 2001 r. jeszcze sytuację pogorszyła. Koszty związane z restrukturyzacją rolnictwa były nieodzowne. W jakim stopniu jednak potrafiły one wymusić korzystną reorientację w kierunkach produkcji rolnej, umożliwiającą w przyszłości konkurowanie na rynkach światowych, pokaże niedaleka przyszłość. Dla dziesięciu krajów regionu problemem tego przystosowania będzie wstąpienie do Unii Europejskiej w maju 2004 r.

Artykuł przedstawia przebieg transformacji sektora rolnego oraz jego stan na początku wieku. Wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej pojawili się liderzy procesu przekształceń, kraje, w których restrukturyzacja przebiega wolniej, oraz państwa, w których obserwuje się regres rolnictwa. Czy tym ostatnim uda się pokonać w najbliższym czasie sytuację kryzysową? Jak na zróżnicowany poziom rozwoju rolnictwa w regionie wpłynie wstąpienie części państw do Unii Europejskiej? Czy

rolnictwo Czech, Estonii, Litwy, Łotwy, Polski, Słowacji, Słowenii i Węgier wykorzystają szanse związane z objęciem go wspólną polityką rolną? Te pytania otwierają nowe pola badawcze nad problemem transformacji rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej – procesem, który ciągle trwa jako efekt dynamicznych zmian politycznych, społecznych i gospodarczych dokonujących się w krajach regionu.

Literatura

1. *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*, 1997, N. Swinnen, A. Buckwell, E. Mathijs (red.), Ashgate Publishing Ltd., Aldershot.
2. Csaki C., Lerman Z., 1996, *Agricultural Transition Revisited: Issues of Land Reform and Farm Restructuring in East Central Europe and the Former USSR*, „Quarterly Journal of International Agriculture”, vol. 35, s. 211-240, Frankfurt (Main).
3. Grykień S., 2000, *Przekształcenia struktury agrarnej wschodnich Niemiec*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 71, z. 1, Wrocław, s. 23-42.
4. Grykień S., 2001, *Transformation in Agriculture in new Lander in Germany, Poland and Ukraine*, [w:] *The Soviet Legacy in the ECEC and in the CIS*, Paris – Sorbone (referat).
5. Halamska M., 1998, *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*, IRWiR PAN, Warszawa.
6. Koester U., 1996, *The Legacy of Dualism in Agriculture of the FSU Countries as an Impediment to Transformation*, „Quarterly Journal of International Agriculture”, vol. 35, s. 207-210, Frankfurt (Main).
7. Kostrubiec B., Łoboda J., 1997, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne w Europie Środkowo-Wschodniej w latach dziewięćdziesiątych*, Acta Univ. Wratis. nr 1909, Stud. Geogr. nr LXVII, Wyd. Univ. Wroc., Wrocław.
8. Leonard C. S., 2000, *Rational Resistance to Land Privatization: The Response of Rural Producers to Agrarian Reforms in Pre- and Post-Soviet Russia*, *Post-Soviet Geography and Economics*, vol. 41, nr 8, s. 605-620.
9. Stanfield D., Overchuk A., 2002, *Notes on Agricultural Land in Russia*, [w:] *Country Studies: Real Estate Privatization in Selected Eastern European and Eurasian Countries*, Land Tenure Center, University of Wisconsin, Madison.
10. Turnock D., (red.), 1998, *Privatization in Rural Eastern Europe. The process of Restitution and Restructuring*, Studies of Communism in Transition, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
11. *World Economic and Social Survey 1999. Trends and Policies in the World Economy*, United Nations, New York, 1999.
12. Zgliński W., 2000, *Dekolektywizacja rolnictwa i jej skutki w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Europa XXI*, nr 5, s. 27-40, IGIPIZ PAN, Warszawa.

Źródła internetowe:

FAOSTAT database, 2003.

Lerman Z., Csaki C., Feder G., 2001, *Land Policy and Changing Farm Structures in Central Eastern Europe and Former Soviet Union*, www.agri.huji.ac.il/~lermanzv/book.html.

AGRICULTURE OF MIDDLE EASTERN EUROPE DURING A PERIOD OF ECONOMIC TRANSFORMATION

Summary

Privatization in rural Middle Eastern Europe is an important factor in the general political and economic transition in this part of Europe. Agriculture was always a significant component in development strategies of the former socialist countries. After the fall of the communist system it became an important factor in the struggle for political influence.

Models in transformation in agriculture were different in countries situated in the region. These dissimilarities were the result of the socio-economic and political situation in which these particular countries were found at the time. After World War II agriculture in Middle and East European countries was created by economic policy dependent on the Soviet Union. As a result until the beginning of 1990 in their national economies dominated public property of means of production.

Key issues of agricultural transformation in Middle Eastern Europe are: privatisation of land and assets; satisfaction a request of former farmers and their heirs whose land had been collectivised; restructuring of large-scale farms; implementation of market economy; development of individual farming (peasant farms); increase of efficiency of agriculture.

Restructuring is both a political, economic and social process. Restructuring is political in that land privatization and farm restructuring are highly dependent on local politics, and continued debates about the strategy and the implementation of the reforms. It is economic, in that restructuring must ensure the optimal organisation of farm.

The process of transformation in agriculture in Middle Eastern Europe was imposed by historic necessity resulting from the failure of communist ideology. It can already be confirmed that the heritage of the communist period left behind it. It is visible as the attachment to collective property, the lack of individual initiative connected with mental barriers, the power of informal connections and pro-socialist feelings among a large proportion of the rural population.

The period of a centrally planned economy caused common consequences in mentioned countries. There are among other things mental problems and spatial structure of plots. Workers from different kinds of state farms were not interested in establishing their private farms. They were used to working eight hours per day as workers in factories do and a typical link between farmer and soil was snap. Another remains in geographical space where big plots of fields typical for state farms.